Володимир Короленко

ДІТИ ПІДЗЕМЕЛЛЯ

Розділ І

РУЇНИ

Моя мати вмерла, коли мені було шість років. Батько, ввесь віддавшись своєму горю, ніби зовсім забув про моє існування. Інколи він пестив мою маленьку сестру і по-своєму піклувався про неї, тому що вона була схожа трохи на матір.

Я ж ріс, як дике деревце в полі,– ніхто особливо не турбувався про мене, але ніхто й не обмежував моєї волі.

Містечко, де ми жили, називалось Княже-Вено, простіше Княжгородок. Воно належало одному збіднілому, але гордовитому польському родові і нагадувало перше-ліпше з дрібних міст південно-західних губерній.

Якщо ви під'їжджаєте до містечка зі сходу, вам насамперед впадає в очі тюрма – найкраща архітектурна прикраса міста. Саме містечко розляглося внизу над сонними пліснявими ставками, і до нього доводиться спускатися пологим шосе, загородженим традиційною заставою. Завжди сонний солдат-інвалід ліниво підіймає шлагбаум, і – ви в місті, хоч відразу, може, й не помічаєте цього. Сірі паркани, пустирі з купами різного мотлоху чергуються з підсліпуватими хатками, що аж повростали в землю. Далі широкий майдан, перерізаний у різних місцях, зяє темними воротьми єврейських "заїжджих дворів". Казенні установи наводять сум своїми білими стінами та казармено-рівними лініями. Дерев'яний міст, перекинутий через вузьку річку, крекче, здригаючись під колесами, і хитається, як старезний дід. За мостом потяглася

єврейська вулиця з магазинами, крамницями, крамничками та з ятками калачниць. Сморід, бруд, юрби дітей, що повзають у вуличному поросі. Але от ще хвилина, і ви вже за містом. Тихо шепочуть берези над могилами кладовища та вітер хвилює хліб на ланах і дзвенить сумною, безупинною піснею в дротах придорожнього телеграфу.

Річка, через яку перекинуто згаданий міст, витікала з одного ставка і впадала в інший. Отже, з півночі й півдня місто було оточене широкими водяними просторами й багнищами. Ставки щороку мілішали, заростали зеленню, а високі густі комиші хвилювалися, як море, на величезних болотах. Посередині одного з ставків був острів. На острові – старий напівзруйнований замок.

Я пам'ятаю, з яким страхом дивився я завжди на цей величний старезний будинок. Про нього ходили легенди й оповідання, одне від одного страшніші. Казали, що острів насипано штучно, руками полонених турків. "На кістках людських стоїть старе замчище", – переказували старожили. І моя дитяча налякана уява малювала під землею тисячі турецьких кістяків, що підтримують кістлявими руками острів з його високими пірамідальними тополями й старим замком. Через це, звичайно, замок здавався ще страшнішим, і навіть у ясні дні, коли, бувало, підбадьорені світлом та гомінкими голосами пташок, ми підходили до нього ближче, він часто наганяв на нас напади панічного жаху, – так страшно дивилися на нас чорні дірки давно повибиваних шибок; у порожніх залах носилося таємниче шарудіння: камінці й штукатурка, відриваючись, падали вниз, викликаючи голосну луну, і ми тікали, не оглядаючись, а за нами довго ще стояли грюкіт, і тупіт, і страшний регіт.

А в буряні осінні ночі, коли велетні тополі хитались і гули від вітру, що налітав з-за ставків, жах линув від старого замку і шугав над усім містом.

На західній стороні, на горі, серед зотлілих хрестів та запалих могил, стояла давно занедбана капличка. У ній де-не-де провалився дах, стіни

пообсипалися і, замість гучного, з високим тоном мідного дзвону, сови ночами заводили в ній свої зловісні пісні.

Колись старий замок був даровим притулком кожному бідакові без будь-яких обмежень. Все, що не знаходило собі місця в містечку, що втратило можливість з якихось причин платити хоча б жалюгідні гроші за покрівлю й куток на ніч і в негоду, – все це сунуло на острів і там, серед руїн, прихиляло свої бідолашні голівоньки, а за гостинність платило лише риском бути похованим під горами старого сміття. "Живе в замку" – цей вислів означав найгірші злидні. Старий замок привітно приймав і покривав тимчасово зубожілого писаря, і самотинних бабусь, і безрідних бродяг.

Всі ці бідолахи роздирали нутро старезного будинку, ламали стелі і підлоги, топили печі, щось варили, чимсь харчувалися – взагалі якось підтримували своє існування.

Проте надійшли дні, коли серед цього товариства, що тулилося під покрівлею сивих руїн, почалися незгоди. Тоді старий Януш, який був колись одним з дрібних службовців графа, виклопотав собі щось подібне до звання управителя і взявся до перетворень. Кілька днів на острові стояв такий галас, лунали такі зойки, що часом здавалося, чи не турки вирвалися з підземних темниць. Це Януш сортував населення руїн, відокремлюючи "добрих християн" від невідомих людей. Коли нарешті на острові знову встановився порядок, то виявилося, що Януш залишив у замку переважно колишню графську челядь або нащадків цієї челяді, це все були якісь старигани в потертих сюртуках і "чумарках" з величезними синіми носами та сучкуватими палицями, старухи, верескливі та бридкі, які, проте, зберегли в такому цілковитому зубожінні свої капори і салопи. Всі вони складали міцно з'єднаний аристократичний гурток, що одержав право визнаного жебрацтва. Буднями ці старі ходили з молитвами на вустах по домах заможніших городян, розносячи плітки, нарікаючи на долю, проливаючи сльози та канючачи, а в неділю вони довгими шеренгами вишиковувались біля

костьолів і велично приймали подачки в ім'я "пана Ісуса" та "панни Богоматері".

Приваблені галасом та лементом, що на той час лунали з острова, я та кілька моїх ровесників пробилися туди і, сховавшись за товстими стовбурами тополь, стежили, як Януш на чолі цілої армії червононосих стариганів та огидних старух виганяв з замку останніх мешканців, приречених до вигнання. Надходив вечір. Хмара, нависла над високими верхівками тополь, вже сипала дощиком. Якісь нещасні темні постаті, загорнувшись подертим по нікуди лахміттям, перелякані, жалюгідні, засоромлені, снували по острову, наче кроти, вигнані з нір хлопчиськами, і намагались знову шмигонути в якусь дірку замку. Але Януш і старі відьми з вигуками та лайкою ганяли їх звідусюди, загрожуючи коцюбами, палицями, а осторонь стояв мовчазний будочник, також із здоровенною ломакою в руках.

І бідолашні темні постаті, похнюпившись, зникали за мостом, назавжди лишаючи острів, і одна по одній губилися в сльотливій темряві вечора, що швидко спадав.

Від того пам'ятного вечора і Януш, і старий замок, що з нього і раніше віяло на мене якоюсь тривожною величністю, втратили в моїх очах всю свою принадність. Було, я любив приходити на острів і хоча б здалека милуватися його сірими стінами та замшілим старим дахом. Коли на світанку з нього виповзали різноманітні постаті, які позіхали, кашляли і хрестились на сонце, я й на них дивився з якоюсь повагою, як на істоти, наділені такою ж таємничістю, якою було оповито весь замок. Вони сплять там уночі, вони чують все, що там відбувається, коли в величезні зали крізь вибиті вікна заглядає місяць або коли під час бурі в них уривається вітер.

Я любив слухати, коли, було, Януш, вмостившись під тополею, з балакучістю сімдесятирічного діда починає розповідати про славне минуле померлої будівлі.

Але з того вечора і замок, і Януш з'явились переді мною в новому освітленні. Зустрівши мене другого дня поблизу острова, Януш став запрошувати мене до себе, запевняти з задоволеним виглядом, що тепер "син таких шановних батьків" сміливо може відвідати замок, зустріне в ньому цілком порядне товариство. Він навіть привів мене за руку до самого замку, але тут я з слізьми вирвав у нього свою руку і кинувся навтьоки. Замок став мені огидним. Вікна у горішньому поверсі були позабивані, а нижнім заволоділи капори та салопи. Старі баби вилізли в такому непривабливому вигляді, підлещувались до мене так підсолоджено, лаялись проміж себе так голосно. Та головне – я не міг забути холодної жорстокості, з якою торжествуючі пожильці замку виганяли своїх нещасних співмешканців, а на згадку про цих темних людей, що лишилися без притулку, в мене стискалося серце.

Кілька ночей після описаного перевороту на острові в місті було дуже неспокійно: гавкали собаки, рипіли двері будинків, і обиватели, раз у раз виходячи на вулицю, стукали палицями по парканах, даючи комусь знати, що вони на сторожі. Місто знало, що його вулицями в непогожій темряві дощової ночі блукали люди, яким голодно і холодно, які тремтять і мокнуть; розуміючи, що в серцях цих людей мусять зароджуватися жорстокі почуття, місто насторожилося і назустріч цим почуттям посилало свої погрози. А ніч, наче навмисне, спускалася на землю серед холодної зливи і відходила, лишаючи хмари, що низько бігли над землею. І вітер лютував серед негоди, хитаючи верхів'я дерев, грюкаючи віконницями і наспівуючи мені в ліжку про десятки людей, позбавлених тепла та притулку.

Та от весна остаточно подолала останні пориви зими, сонце висушило землю, і разом з цим безпритульні мандрівці кудись розійшлись. Собачий гавкіт по ночах вгамувався, обиватели припинили стукати по парканах, і життя міста, сонне та одноманітне, пішло своєю колією.

Лише нещасні вигнанці не знайшли і тепер у місті своєї колії. Правда, вони не тинялися вже вулицями вночі: казали, що вони відшукали собі

притулок десь на горі, коло каплиці, але як вони примудрилися влаштуватися там – ніхто не міг достеменно сказати. Всі бачили тільки, як з того боку, з гір та ярів, що оточували каплицю, сходили в місто ранками найнеймовірніші і підозрілі постаті, які присмерком зникали в тому ж напрямку. Своєю появою вони баламутили тиху дрімливу течію міського життя, виділяючись на сіренькому тлі похмурими плямами. Обиватели з ворожою тривогою скоса поглядали на них. Ці постаті аж ніяк не були схожі на аристократичних жебраків із замку, – місто їх не визнавало, та й їхнє ставлення до міста мало суто бойовий характер: вони воліли лаяти обивателів, аніж лестити їм, брати самим, а не випрошувати. До того ж, як це нерідко трапляється серед цієї обірваної і темної юрби нещасливців, були особи, які розумом і талантом могли б зробити честь найвибранішому товариству замку, але не вжилися в ньому і вважали за краще демократичне товариство каплиці.

Крім цих людей, які відрізнялися від решти, коло каплиці тулилася ще темна юрба жалюгідних голодранців, поява яких на базарі завжди викликала велику тривогу серед перекупок, які поспішали швидше прикрити своє добро руками, зовсім як Ті квочки, що ховають курчат, коли в небі з'явиться шуліка. Ширились чутки, що ці бідаки, позбавлені будь-яких засобів до існування, відтоді як їх вигнали з замку, склали дружне товариство і займалися, між іншим, дрібними крадіжками в місті та околицях.

Організатором і керівником цього товариства бідолах був пан Тибурцій Драб, найвизначніша особа з усіх, що не вжилися в старому замку.

Походження Драба було вкрито туманом таємничої безвісті, дехто приписував йому аристократичне ім'я, яке він вкрив ганьбою і тому примушений ховатися. Але в зовнішності пана Тибурція не було нічого аристократичного. На зріст він був високий, з великими, грубовиразними рисами обличчя. Коротке, злегка руде волосся стирчало на всі боки; низький лоб, трохи висунута наперед нижня щелепа та велика рухливість м'язів нагадували щось мавпяче; але очі, що виблискували з-

під насунутих брів, дивилися уперто та похмуро, і в них світилися разом з лукавством гостра проникливість, енергія та розум. В той час, як обличчя кумедно викривлялося, ці очі зберігали завжди лише один вираз, від чого мені, дитині, було якось несвідомо моторошно дивитися на кривляння цієї дивної людини. Під ним немов струмився глибокий, постійний смуток.

Руки пана Тибурція були грубі і вкриті мозолями, великі ноги ступали по-мужичому, тому більшість обивателів не визнавали за ним аристократичного походження. Але як тоді пояснити його дивовижну вченість, яка була для всіх очевидною? Не було корчми у всенькому місті, в якій би пан Тибурцій, повчаючи селян, що збиралися в базарні дні, не виголошував, стоячи на діжці, цілі промови з Ціцерона, цілі розділи з Ксенофонта. Українці, взагалі обдаровані від природи багатою фантазією, вміли вкладати свій власний зміст в ці натхненні, хоча й незрозумілі промови. І коли, б'ючи себе в груди і блискаючи очима, він звертався до них зі словами: Patres conscripti – вони також супились і казали одне одному:

– Отож, вражий син, як лається!

Коли ж потім пан Тибурцій, звівши очі до стелі, починав декламувати довжелезні латинські тексти, вусаті слухачі стежили за ним з боязким і жалісним співчуттям. їм тоді здавалося, що душа Тибурція витає десь в невідомих світах, де розмовляють не по-християнськи, і що вона там зазнає гіркі пригоди. Його голос гуркотів так глухо і замогильно, що слухачі, які сиділи по кутках і вже ослабли від горілки, опускали долу голови, звішували свої довгі чуприни і починали схлипувати:

– О-ох, матінко, та й жалібно ж, хай йому біс! – І сльози капали з очей і стікали по довгих вусах.

І, коли оратор, раптово зскочивши з діжки, заходився веселим реготом, зажурені обличчя дядьків раптом прояснялися і руки тяглися

до кишень широких штанів за мідяками. Зрадівши щасливому закінченню трагічних пригод пана Тибурція, дядьки частували його горілкою, обіймалися з ним, і в його картуз падали з дзенькотом мідяки.

Зважаючи на таку надзвичайну вченість, з'явилася нова легенда, що пан Тибурцій був колись дворовим хлопчиськом якогось там графа, який надіслав його разом з своїм сином до школи отців єзуїтів, власне для того, щоб він чистив чоботи молодого панича. Проте виявилось, що в той час, як молодий граф байдикував, його лакей перехопив усю мудрість, призначену для голови панича.

Ніхто не знав також, звідки у пана Тибурція з'явились діти, проте факт був наявним, навіть два факти: хлопчик років семи, але величенький і розвинений не по роках, і маленька трирічна дівчинка. Хлопчика пан Тибурцій привів з собою перші ж дні, тоді ж, як з'явився сам. Що ж до дівчинки, то він відлучався на кілька місяців, перед тим як вона з'явилась у нього на руках.

Хлопчик, на ім'я Валек, високий, тонкий, чорнявий, похмуро вештався інколи по містечку без усякого діла, заклавши руки в кишені і зиркаючи на всі боки, що бентежило серця калачниць. Дівчинку бачили лише один чи два рази на руках пана Тибурція, а потім вона кудись зникла і де була – нікому не було відомо.

Подейкували про якісь підземелля на горі біля каплиці, а тому що в тих місцях такі підземелля траплялися нерідко, всі вірили цим чуткам, адже жили ж десь усі ці люди. А вони звичайно на вечір зникали саме в напрямку до каплиці. Туди своєю сонною ходою шкандибав напівбожевільний старий жебрак, якого прозвали "професор", крокував рішуче і швидко пан Тибурцій. Туди йшли надвечір, потопаючи в присмерках і інші ревні особи, і не було хороброї людини, яка б наважилася йти за ними по глинистих ярах. Про гору, пориту могилами, йшла погана слава. На старому кладовищі вогкими осінніми ночами спалахували сині вогники, а в каплиці сичі кричали так пронизливо й

дзвінко, що від криків клятого птаха навіть у небоязкого коваля стискалося серце.

Розділ II

Я ТА МІЙ БАТЬКО

– Кепсько, юначе, кепсько! – казав мені частенько старий Януш з замку, стрінувши мене на вулицях міста серед слухачів пана Тибурція.

І старий хитав при цьому своєю сивою бородою.

– Кепсько, юначе, ви в поганому товаристві!.. Шкода, дуже шкода сина шановних батьків.

Справді, з того часу, як померла моя мати, і похмуре обличчя батька стало ще похмурішим, мене зовсім рідко бачили дома. Пізніми літніми вечорами я крадькома біг по саду, як молоде вовченя, уникаючи зустрічі з батьком, відчиняв з допомогою особливого приладу своє вікно, напівзакрите густою зеленню бузку, і тихо лягав у ліжко. Якщо у сусідній кімнаті маленька сестричка ще не спала в своїй колисці, я підходив до неї, і ми тихо голубили одне одного та гралися, намагаючись не розбудити буркотливої старої няньки.

А вдосвіта, коли в домі ще всі спали, я вже прокладав росяний слід по густій, високій траві саду, перелазив через паркан і йшов до ставка, де на мене чекали вже з вудочками такі ж шибеники-приятелі, або йшов до млина, де сонний мірошник тільки-но відсунув шлюзи, і вода, чуйно здригаючись дзеркальною поверхнею, спадала в "лотоки" і бадьоро починала свою денну працю.

Великі млинарські колеса, розбуркані гомінкими поштовхами води, теж здригалися, якось неохоче посувалися, ніби лінуючися прокинутися, але за кілька секунд уже кружляли, бризкаючи шумовинням і купаючися

в холодних струменях. За ними повільно і солідно рушали товсті вали, всередині млина починали гуркотіти шестірні, шаруділи жорна, і білий борошняний порох хмарами здіймався із щілин старого-престарого млинарського будинку.

Тоді я йшов далі. Мені подобалося стрічати пробудження природи. Я радів, коли мені щастило злякати заспаного жайворонка або зігнати з борозни полохливого зайця. Краплі роси падали з верхівок трясучки, з голівок лугових квіток, коли я пробирався полями до заміського гаю. Дерева стрівали мене шепотом лінивої дрімоти. Я встигав зробити далекий обхід, а в містечку все ще раз у раз стрівалися заспані люди, що відчиняли віконниці. Але ось сонце підбилося вже над горою, з-за ставків чути галасливий дзвінок, що скликає гімназистів, і голод примушує мене йти додому до ранкового чаю.

Взагалі мене звали бродягою, злим, поганим хлопчиськом, і так часто докоряли різними поганими нахилами, що я, нарешті, сам переконався, що це правда. Батько також повірив цьому і робив іноді спроби подбати про моє виховання, але спроби ці завжди кінчалися невдало. Коли я дивився на суворе, похмуре батькове обличчя, на якому лежала сувора печать невигойного горя, я торопів і замикався в собі. Я стояв перед ним, переступаючи з ноги на ногу, шарпаючи свої штанці й озираючись. Часом щось нібито ворушилось у мене в грудях: мені хотілося, щоб батько обняв мене, посадив до себе на коліна, приголубив. Тоді б я пригорнувся до його грудей, і, може, ми б разом заплакали – дитина і суворий чоловік – над нашою спільною втратою.

Але він дивився на мене затьмареними очима, ніби поверх моєї голови, і я ввесь зіщулювався під цим незрозумілим для мене поглядом.

– Ти пам'ятаєш матусю? – питав батько.

Чи пам'ятав я її? О, так! Я пам'ятав її! Я пам'ятав, як інколи, прокидаючися вночі, я шукав у пітьмі її ніжні руки й міцно пригортався

до них, вкриваючи їх поцілунками. Я пам'ятав її, як вона сиділа хвора перед відчиненим вікном і сумно оглядала чудову весняну картину, прощаючися з нею в останній рік свого життя.

О, так! Я пам'ятав її! Коли вона, вся вкрита квітами, молода й прекрасна, лежала з печаттю смерті на блідому обличчі, я, як звірятко, забився в куток і дивився на неї палаючими очима, перед якими вперше постав увесь жах таємничої загадки життя й смерті.

І тепер часто, глупої опівночі, я прокидався сповнений любові, що стискала мені груди, переповнюючи дитяче серце, прокидався з усмішкою щастя. І знову, як колись, мені здавалося, що вона зі мною, що я зараз зустріну її люблячу, милу ласку.

Так, я пам'ятав її!.. Але на питання високого похмурого чоловіка, в якому я жадав, але не міг відчути рідної душі, я весь зіщулювався ще дужче і тихенько висмикував свою маленьку руку з його руки.

І він відвертався від мене з досадою та болем. Він відчував, що не має на мене ніякісінького впливу, що між нами стоїть якась стіна. Він надто любив її, коли вона була жива, і через своє щастя не помічав мене. Тепер важке горе закривало мене від нього.

І потроху прірва між нами ставала все ширшою та глибшою. Він дедалі дужче переконувався, що я поганий, зіпсований хлопчисько, з черствим, егоїстичним серцем, і свідомість, що він мусить, але не може зайнятися мною, мусить любити мене, та не знаходить цієї любові в своєму серці, ще збільшувала його неприязнь до мене.

Йому наговорили всі, що я поганий, зіпсований хлопець, і він все більше й більше сторонився мене. А я це почував. Інколи, сховавшися в кущах, я стежив за ним, я бачив, як він ходив по алеях, все прискорюючи кроки, і глухо стогнав від нестерпної душевної муки. Тоді моє серце спалахувало жалістю й співчуттям. Одного разу, коли,

стиснувши руками голову, він присів на лаву й заридав, я не витерпів і вибіг з кущів на доріжку, піддавшись палкому бажанню кинутись на шию батькові. Але, почувши мої кроки, він підвів голову, суворо глянув на мене й осадив холодним запитанням:

– Чого тобі?

Мені нічого не потрібно було. Я швидко повернувся, соромлячись свого пориву, боячись, щоб батько не прочитав його на моєму збентеженому обличчі. Побігши в гущавину саду, я упав на траву лицем і гірко заплакав від досади й болю.

З шести років я зазнав уже всього жаху самотності.

Сестрі Соні було чотири роки. Я гаряче любив її, і вона відповідала мені такою ж любов'ю, але загальна думка про мене, як запеклого розбишаку, встигла поставити між нами високу стіну. Щоразу, коли я починав гратися з нею, по-своєму галасливо й жваво, стара нянька, що завжди була сонна й завжди з заплющеними очима драла куряче пір'я на подушки, негайно прокидалася, швидко схоплювала мою Соню й несла до себе, кидаючи на мене сердиті погляди; в таких випадках вона завжди нагадувала мені нашорошену квочку, сам я порівнював себе з хижою шулікою, а Соню – з маленьким курчатком. Мені ставало дуже гірко й прикро. Не дивно ж, що скоро я зовсім припинив усякі спроби розважати Соню моїми галасливими іграми, а через деякий час мені стало душно, тісно у нас дома й у садку, де я не бачив ні від кого привітності й ласки. Я почав бродяжити.

Вся моя істота тремтіла тоді якимось дивним передчуттям життя.

Мені все здавалось, що десь там, у тому великому і невідомому світі, за старою огорожею саду, я щось знайду; здавалось, що я щось мушу зробити і можу зробити, та тільки я не знав, що саме. Я став інстинктивно тікати від няньки з її пір'ям, і від знайомого лінивого

шепотіння яблунь у нашому маленькому садку, і від дурного стукоту ножів, що робили на кухні котлети. З того часу до інших несхвальних моїх епітетів додалися ще назви вуличного хлопчиська та бродяги; та я не звертав на це уваги. Я притерпівся до докорів, і вони стали мені такі ж байдужі, як раптова злива або сонячна спека. Я похмуро слухав зауваження і робив по-своєму. Тиняючись вулицями, я вдивлявся по-дитячому цікавими очима в невигадливе життя маленького міста з його халупками, прислухався до гудіння дротів на шосе, намагаючись вловити, які вісті линуть ними з далеких міст, слухав шелест колосся, шепіт вітру на високих гайдамацьких могилах.

Не раз очі мої широко розкривалися, не раз зупинявся я з хворобливим переляком перед картинами життя.

Образ за образом, враження за враженням лягали на душу яскравими плямами; я дізнався і побачив багато такого, чого не бачили діти, старші за мене!

Коли всі вулиці міста стали мені відомі до останніх брудних закутків, тоді я почав заглядатися на каплицю, що виднілася на горі. Спочатку я, як полохливе звірятко, підходив до неї з різних боків, все не наважуючись вилізти на гору, про яку йшла така недобра слава. Але в міру того, як я знайомився з місцевістю, передо мною виступали лише тихі могили та зруйновані хрести. Там не було ознак будь-якого життя або присутності людей. Все було якесь смиренне, тихе, занедбане, порожнє. Тільки сама каплиця дивилася, насупившись, порожніми вікнами, ніби думаючи якусь сумну думку. Мені схотілося оглянути її, подивитися всередину, щоб переконатися остаточно, що й там нема нічого, крім пороху. Але самому було і страшно, і незручно починати таку справу, тому я набрав на вулицях міста невеличкий загін з трьох шибеників, пообіцявши їм у нагороду булок та з нашого саду яблук.

Розділ III

НОВІ ЗНАЙОМІ

Ми вирушили в екскурсію по обіді і, підійшовши до гори, почали видиратися по глинястих проваллях, поритих лопатами й весняними струмками. Провалля оголювали схили гір і де-не-де видно було, як з глини стирчали білі зотлілі кістки. В одному місці видно було дерев'яну труну, в іншому – щирив зуби людський череп.

Нарешті, допомагаючи один одному, ми швидко видряпалися на гору з останнього провалля. Сонце починало схилятися до заходу. Його косе проміння м'яко золотило зелену травичку старого кладовища, грало на старих похилених хрестах, переливалося на уцілілих вікнах каплиці. Було тихо; віяло спокоєм і глибоким миром занедбаного кладовища. Тут ми вже не бачили ані черепів, ані кісток, ані трун. Зелена свіжа трава рівним покровом з любов'ю приховувала жах смерті.

Ми були самі; лише горобці порпалися навколо та ластівки безшумно влітали й вилітали у вікна старої каплиці, що стояла, якось тужно похнюпившись, серед поросли травою могил, скромних хрестів та напівзруйнованих кам'яних гробниць, оповитих густою зеленню, де майоріли барвисті голівки жовтців, кашки й фіалок.

– Нема нічого, – сказав один з хлопців, що були зі мною.

– Сонце заходить, – промовив другий, дивлячись на сонце, яке не заходило ще, а стояло над горою.

Двері каплиці були міцно забиті; вікна були високо над землею; проте з допомогою товаришів я сподівався вилізти на вікно і заглянути всередину каплиці.

– Не треба! – гукнув один з моїх супутників, раптом втративши всю свою сміливість, і схопив мене за руку.

– Іди геть, бабо! – крикнув старший з нашої армії, охоче підставляючи мені спину.

Я сміливо вліз на неї, потім він випростався, і я став на його плечі.

Так я легко дістав рукою раму і, переконавшися, що вона міцна, підтягся до вікна й сів на нього.

– Ну, що ж там? – питали мене знизу з гострою цікавістю.

Я мовчав. Перехилившись через підвіконник, я заглянув усередину каплиці: звідти війнула на мене урочиста тиша покинутого храму. Середина цієї високої вузької будівлі була позбавлена будь-яких прикрас. Промені вечірнього сонця, вільно вливаючись у відчинені вікна, розмальовували яскравим золотом старі, обідрані стіни. Я побачив внутрішній бік замкнутих дверей, завалені хори, старі зотлілі колони, що ніби похилилися під надмірною вагою. Кутки були заткані павутинням, і там було особливо темно, як буває звичайно в кутках старих будівель. Од вікна до підлоги здавалося набагато далі, ніж до трави знадвору. Я дивився неначе в глибоку яму і спочатку ніяк не міг розгледіти, що це за дивні речі валяються на підлозі.

Тим часом моїм товаришам набридло стояти внизу і чекати від мене звісток; тоді один з них, проробивши те саме, що і я раніше, повис поруч зі мною, тримаючись за віконну раму.

– А он там що таке? – з цікавістю показав він на темну річ поряд з престолом.

– Попівська шапка.

– Ні, відро.

– Навіщо ж тут відро?

– Може, в ньому було колись вугілля для кадила.

– Ні, це справді шапка, а проте, можна подивитися. Давай прив'яжемо до рами пояс, і ти по ньому спустишся.

– Аякже! Так і спущуся! Лізь сам, коли хочеш.

– Ну, що ж! Думаєш, не полізу?

– І лізь собі!

Діючи зопалу, я міцно зв'язав два ремінці, зачепив їх за раму і, віддавши один кінець товаришеві, сам повис на другому. Коли моя нога торкнулася підлоги, я здригнувся, але, глянувши на обличчя мого приятеля, що співчутливо схилялося до мене, я знову підбадьорився. Стук підбора задзвенів під стелею, залунав у порожній каплиці по темних кутках. Кілька горобців пурхнули з насиджених місць на хорах і вилетіли у велику дірку в даху. Зі стіни, на вікнах якої ми сиділи, раптом глянуло на мене суворе обличчя з бородою в терновому вінку. Це схилялося з-під самої стелі величезне розп'яття.

Мені було моторошно; очі мого друга блищали жагучою цікавістю і співчуттям.

– Ти підійдеш? – спитав він тихо.

– Підійду, – відповів я також тихо, набираючись сміливості. Але в цю хвилину трапилося щось зовсім несподіване.

Спочатку почувся гуркіт і шум штукатурки, що обвалилася на хорах. Щось завовтузилося вгорі, труснуло в повітрі хмарою пороху, і щось велике, сіре, змахнувши крилами, знялося до діри в даху. Каплиця на мить неначе потемніла. Величезна стара сова, стурбована нашою

метушнею, вилетіла з темного кутка, майнула на тлі блакитного неба і метнулася геть.

На мене напав судорожний страх.

– Піднімай! – гукнув я товаришеві, ухопившись за ремінь.

– Не бійся, не бійся! – заспокоював він, готуючись підняти мене на світло дня і сонця.

Але раптом обличчя його перекосилося від жаху; він зойкнув і вмить зник, стрибнувши з вікна. Я інстинктивно оглянувся і побачив дивне явище, що, проте, більше вразило мене, ніж перелякало.

Те темне, про що ми сперечалися, – шапка чи відро, і, як потім виявилося, було горщиком, – майнуло в повітрі і на моїх очах зникло під престолом.

Я встиг тільки розглянути неясний обрис невеличкої, наче дитячої, руки.

Важко переказати мої почуття в ту хвилину; почуття, що я пережив тоді, не можна навіть назвати страхом. Я був на тому світі. Звідкілясь, ніби з іншого світу, протягом кількох секунд долітало до мене швидке, дрібне, тривожне тупотіння трьох пар дитячих ніг. Але швидко затихло й воно. Я був один, неначе в труні, серед якихось дивних і незрозумілих явищ.

Час для мене не існував, тому я не міг сказати, чи швидко я почув під престолом стриманий шепіт.

– Чому ж він не лізе назад?

– Бачиш, злякався.

Перший голос здався мені зовсім дитячим, другий міг належати хлопчикові мого віку. Мені навіть здалося, що в щілині старого престолу блиснуло двоє чорних очей.

– Що ж він тепер робитиме? – почувся знову шепіт.

– А ось почекай, – відповів голос хлопчика.

Під престолом щось дуже завовтузилося, він навіть ніби похитнувся, і в ту ж мить з-під нього виринула постать.

Це був хлопчик років дев'яти, більший від мене на зріст, худорлявий і тонкий, як комишинка. Одягнений він був у брудну сорочечку, руки тримав у кишенях вузеньких і коротеньких штанців. Темне кучеряве волосся куйовдилося над чорними задумливими очима.

Хоч незнайомий, що з'явився таким несподіваним та дивним способом, підходив до мене з тим недбало-задерикуватим виглядом, з яким завжди на нашому базарі підходили один до одного хлопчаки, збираючись битися, але все ж таки, побачивши його, я дуже підбадьорився. Я підбадьорився ще дужче, коли з-під того ж престолу, або, вірніше, з люка в підлозі каплиці, на якому стояв престол, позаду хлопчика з'явилося ще одне брудне личко – обрамлене білявим волоссям, що з дитячою цікавістю блискало на мене блакитними очима.

Я трохи відсунувся від стіни і теж сховав руки в кишені. Це було ознакою, що я не боюся ворога і навіть почасти натякаю на моє до нього презирство.

Ми стали один проти одного й обмінялися поглядами. Оглянувши мене з голови до ніг, хлопчисько спитав:

– Ти чого тут?

– Так, – відповів я. – Тобі яке діло?

Мій супротивник повів плечем, ніби наміряючись вийняти руку з кишені й ударити мене. Я й оком не моргнув.

– Ось я тобі дам! – погрозив він.

Я випнув груди наперед.

– Ну, вдар! Спробуй!

Момент був критичний; від нього залежало, як складуться наші взаємини. Я чекав… але й мій супротивник, окинувши мене таким самим допитливим поглядом, не ворушився.

– Я, брат, і сам… теж… – сказав я, але вже миролюбніше.

Тим часом дівчинка, впершись маленькими рученятами в підлогу каплиці, намагалася теж видертися з люка. Вона падала, знову підводилася і нарешті попростувала нетвердими кроками до хлопчиська. Підійшовши близько до нього, вона міцно вхопилася за нього і, пригорнувшись, подивилась на мене здивованими і трохи переляканими очима. Це вирішило кінець справи; стало цілком ясно, що в такому стані хлопчисько не міг битися, а я, звичайно, теж був надто великодушним, щоб скористатися з його незручного становища.

– Як тебе звуть? – спитав хлопчик, погладжуючи рукою біляву голівку дівчинки.

– Вася. А ти хто такий?

– Я Валек… я тебе знаю: ти живеш у саду над ставком. У вас великі яблука.

– Це правда, яблука у нас добрі. Може, хочеш?

Я витяг з кишені двоє яблук, призначених моїй армії, що ганебно втекла; одне я дав Валекові, а друге простяг дівчинці. Але вона заховала своє личко, притулившись до Валека.

– Боїться, – сказав той і сам передав яблуко дівчинці.– Навіщо ти вліз сюди? Хіба ж я коли лазив у ваш садок? – спитав він потім.

– Що ж, приходь! Я буду радий, – відповів я привітно. Відповідь ця збила Валека з пантелику; він замислився.

– Я тобі не компанія, – сказав він сумно.

– Чому ж? – спитав я, дуже вражений сумним тоном, яким були сказані ці слова.

– Твій батько – пан суддя.

– Ну і що ж з того? – здивувався я щиро. – Адже ти гратимешся зі мною, а не з батьком.

Валек похитав головою.

– Тибурцій не пустить, – сказав він, і начебто це ім'я нагадало йому щось, він раптом схопився. – Послухай… Ти, здається, славний хлопець, та все-таки тобі краще піти. Якщо Тибурцій тебе застане, погано буде.

Я погодився, що мені справді час іти. Останні промені сонця відходили вже крізь вікна каплиці, а до міста було неблизько.

– Як же мені звідси вийти?

– Я тобі покажу дорогу, ми підемо разом.

– А вона? – ткнув я пальцем на нашу маленьку даму.

– Маруся? Вона теж піде з нами.

– Як, у вікно?
Валек замислився.

– Ні, от що: я тобі допоможу вилізти на вікно, а самі ми вийдемо іншим ходом.

З допомогою мого нового приятеля я видряпався до вікна. Відв'язавши ремінь, я обкрутив його навколо рами і, тримаючись за обидва кінці, повис у повітрі. Потім, випустивши один кінець, я стрибнув на землю і висмикнув ремінь. Валек і Маруся чекали мене вже під стіною, надворі.

Сонце тільки-но сіло за гору. Місто потонуло в лілово-туманній тіні, і тільки верхів'я високих тополь на острові яскраво вирізнялися червоним золотом, забарвлені останнім промінням заходу. Мені здавалося, що з того часу, як я прийшов сюди, на старе кладовище, минуло не менше доби, що це було вчора.

– Як гарно! – сказав я, охоплений свіжістю вечора і вдихаючи на повні груди вогку його прохолоду.

– Сумно тут, – з тугою промовив Валек.

– Ви всі живете тут? – спитав я, коли ми втрьох почали спускатися з гори.

– Тут.

– А де ж ваш дім?

Я не міг собі уявити, що такі ж, як і я, діти можуть жити без "дому".

Валек усміхнувся з властивим йому сумним виглядом і нічого не відповів.

Ми обминули круті обвали, бо Валек знав зручніший шлях. Пройшли між камінням по висохлому болоту, перейшовши через струмок по тонких кладках, ми опинилися біля підніжжя гори, на рівнині. Тут треба було розлучитися. Потиснувши руку моєму новому знайомому, я простяг її також і дівчинці. Вона ласкаво подала мені свою крихітну ручку і, дивлячися знизу вверх блакитними очима, спитала:

– Ти прийдеш до нас знову?

– Прийду, – відповів я, – обов'язково.

– Що ж, – сказав задумливо Валек, – і справді, приходь, тільки в такий час, коли наші будуть у місті.

– Хто це "ваші"?

– Та наші… усі… Тибурцій, "професор"… хоча той, мабуть, не заважатиме.

– Добре. Я подивлюся, коли вони будуть у місті, і тоді прийду. А поки що – прощавайте!

– Гей! Послухай! – гукнув мені Валек, коли я відійшов на кілька кроків. – А ти не будеш базікати про те, що був у нас?

– Нікому не скажу, – відповів я твердо.

– Ну, ось це добре! А цим твоїм дурням-хлопцям, коли лізтимуть, скажи, що бачив чорта.

– Гаразд, скажу.

– Ну, прощавай!

– Прощавай!

Густі присмерки спустилися над Княжим-Веном, коли я наблизився до паркану нашого саду. Над замком, як намальований, повис серп місяця, засвітилися зірки.

Я хотів уже лізти на паркан, як хтось схопив мене за руку.

– Васю, друже, – схвильовано зашепотів мій товариш, що утік. – Як же ти!.. Голубчику!

– А от, як бачиш! А ви всі мене покинули!..
Він спустив очі додолу, але цікавість перемогла почуття сорому: він спитав знову:

– Що ж там було?

– Що? – відповів я тоном, що не припускав сумнівів. – Звичайно, чорти. А ви – боягузи…

І, відмахнувшись від засоромленого товариша, я поліз на паркан… Через чверть години я вже спав глибоким сном. І ві сні мені ввижалися справжні чорти, які весело вистрибували з люка. Валек ганяв їх

лозиною, а Маруся весело блищала оченятами, сміялася і плескала в долоні.

Розділ IV

ЗНАЙОМСТВО ТРИВАЄ

З того часу я весь захопився моїм новим знайомством. Увечері, лягаючи спати, і вранці, встаючи, я тільки й думав про те, як піду на гору. По вулицях міста я тинявся тепер з єдиною метою – подивитись, чи тут вся компанія, яку Януш характеризував словами "погане товариство". І якщо Тибурцій розглагольствував перед своїми слухачами, а темні особи сновигали по базару, я відразу ж біг через болото на гору, до каплиці, заздалегідь наповнивши кишені яблуками, які міг рвати в саду без заборони, та ласощами, які завжди зберігав для своїх нових друзів.

Валек, що взагалі був дуже солідний і викликав у мене повагу своїми манерами дорослої людини, приймав ці подарунки просто і здебільшого відкладав куди-небудь, зберігаючи для сестри, а Маруся щоразу плескала в долоні, і очі її блищали щирим захватом; бліде личко дівчинки зашарювалося, вона сміялася, і цей сміх нашої маленької приятельки лунав у наших серцях нагородою за цукерки, які ми жертвували на її користь.

Це було бліде, крихітне створіння, схоже на квітку, що зросла без променів сонця. Хоч їй було вже чотири роки, проте вона ходила ще погано, непевно ступаючи кривими ніжками, і хиталася, як билинка; руки її були тонкі й прозорі, голівка похитувалася на тонкій шиї, як голівка польового дзвіночка, але очі дивилися інколи так не по-дитячому сумно і усмішка так нагадувала мені мою матір в останні дні її життя, коли вона, бувало, сиділа біля відчиненого вікна і вітер ворушив її біляве волосся, – що мені ставало сумно, і сльози підступали до очей.

Я мимоволі порівнював її з моєю сестрою: вони були одного віку, але моя Соня була кругленька, як пампушка, і пружна, як м'ячик. Вона так жваво бігала, коли, бувало, розгуляється, так дзвінко сміялася, на ній завжди були такі красиві плаття, а в темні коси її щодня служниця вплітала червону стрічку.

А моя маленька приятелька майже ніколи не бігала і сміялася дуже рідко; коли ж сміялася, то сміх її бринів, як малесенький срібний дзвіночок, якого за десять кроків уже не було чутно. Плаття у неї було брудне й старе, в косі не було стрічок, але волосся у неї було довше й розкішніше, ніж у Соні, і Валек, на мій подив, дуже майстерно вмів його заплітати, що й робив кожного ранку.

Я був великий розбишака. "У цього малого, – говорили про мене старші,– руки й ноги налиті ртуттю"; цьому я й сам вірив, хоч не уявляв собі ясно, хто та яким способом проробив наді мною цю операцію. У перші ж дні я вніс жвавість і в товариство моїх нових знайомих. Навряд чи луна старої каплиці будь-коли повторювала такі голосні вигуки, як у той час, коли я намагався розворушити й захопити своїми іграми Валека й Марусю. Проте це вдавалося погано. Валек серйозно дивився на мене й на дівчинку, і якось, коли я примушував її бігати зі мною наввипередки, він сказав:

– Не треба, вона зараз заплаче.

Справді, коли я розворушив її і примусив бігати, Маруся, зачувши мої кроки за собою, раптом повернулася до мене, підвівши рученята над голівкою, начебто для захисту, подивилася на мене безпорадним, як піймана пташка, поглядом і голосно заплакала.

Я зовсім розгубився.

– От бачиш, – сказав Валек, – вона не любить гратися.

Він посадив її на траві, нарвав квітів і кинув їй. Вона перестала плакати і, перебираючи рослинки, щось говорила, звертаючись до золотистих жовтців, і підносила до губ сині дзвіночки. Я теж принишкнув і ліг поруч дівчинки.

– Чому вона така? – спитав я нарешті, вказуючи очима на Марусю.

– Невесела? – перепитав Валек і потім сказав тоном цілком переконаної людини: – А це, бачиш, від сірого каменю…

– Та-ак, – повторила дівчинка, як слаба луна, – це від сірого каменю.

– Від якого сірого каменю? – перепитав я не розуміючи.

– Сірий камінь висмоктав з неї життя, – пояснив знову Валек, дивлячись, як і раніше, у небо. – Так каже Тибурцій. Тибурцій добре знає.

– Та-ак, – знову відгукнулася тихою луною дівчинка. – Тибурцій усе знає.

Я нічого не розумів у цих загадкових словах, які Валек повторював за Тибурцієм, проте переконання Валека, що Тибурцій все знав, вплинуло на мене. Я підвівся на лікті і глянув на Марусю. Вона сиділа так, як посадив її Валек, і так само перебирала квіти; рухи її тонких рук були повільні; глибокі сині очі виділялися на блідому обличчі, довгі вії були сплющені. Коли я дивився на цю крихітну сумну постать, мені стало ясно, що в словах Тибурція, хоч я й не розумів їхнього значення, – багато гіркої правди. Безперечно, хтось висмоктує життя з цієї дивної дівчинки, що плаче тоді, коли інші на її місці сміються. Але як же може зробити це сірий камінь?

Це було для мене загадкою, страшнішою за всі примари старого замку. Хоч і жахливі були турки, які конали під землею, та все ж від них

віяло старою казкою. А тут щось невідомо страшне було в наявності. Щось безформне, невблаганне, тверде й жорстоке, як камінь, схилялось над маленькою голівкою, висмоктуючи з неї рум'янці, блиск очей та жвавість рухів. "Напевне, це буває вночі", – думав я, і почуття жалю боляче стискало мені серце.

Під впливом цього почуття я теж зменшив свою жвавість. Пристосовуючись до тихої солідності нашої дами, ми вдвох з Валеком, посадивши її десь на траві, збирали для неї квіти, різнокольорові камінці, ловили метеликів, іноді робили з цеглин пастки для горобців. Іноді ж, розлігшись біля неї на траві, дивилися в небо, як пливуть хмари високо над кошлатим дахом каплиці, розповідали Марусі казки або розмовляли.

Ці розмови з кожним днем зміцнювали нашу з Валеком дружбу, що росла, незважаючи на різку протилежність наших характерів. Моя поривчаста жвавість була зовсім протилежною його сумній солідності, і він викликав мою пошану своїм незалежним тоном, яким говорив про старших. Крім того, він часто розповідав мені багато нового, про що я раніше й не думав. Чуючи, як він говорить про Тибурція, ніби про товариша, я спитав:

– Тибурцій – твій батько?

– Не знаю, – відповів він задумливо, наче це питання не спадало йому на думку.

– Він тебе любить?

– Так, любить, – сказав Валек вже далеко певніше. – Він завжди піклується про мене, і знаєш, іноді він цілує мене і плаче...

– І мене любить, і теж плаче, – додала Маруся з виразом дитячої гордості.

– А мене батько не любить, – промовив я сумно. – Він ніколи не цілував мене… Він нехороший.

– Неправда! Неправда! – заперечив Валек. – Ти не розумієш. Тибурцій краще знає. Він каже, що суддя – найкраща людина в місті. Твій батько, знаєш… Він засудив навіть одного графа…

– Так, це правда… граф дуже сердився, я чув.

– Ну, от бачиш! Адже графа засудити не жарт.

– Чому?

– Чому? – перепитав Валек, трохи збентежений. – Тому що граф – не проста людина… Граф робить, що хоче, і їздить у кареті, і потім… у графа гроші; він дав би іншому судді грошей, і той би його не засудив, а засудив би бідного.

– Так, це правда. Я чув, як граф кричав у нас у квартирі: "Я вас усіх можу купити й продати".

– А суддя що?

– Батько каже йому: "Йдіть від мене геть!"

– Ну, от, от! І Тибурцій каже, що він не боїться прогнати багатого, а коли до нього прийшла стара Іваниха на милиці, він звелів принести їй стільця. От він який!

Все це примусило мене глибоко замислитися. Валек показав мені мого батька з такого боку, з якого мені ніколи не спадало на думку глянути на нього: слова Валека торкнули в моєму серці струну синівської гордості. Мені було приємно слухати похвали моєму батькові;

та ще від імені Тибурція, який "все знає", але разом з тим здригнулася в моєму серці нота щемливої любові, змішаної з гіркою свідомістю, що ніколи батько не полюбить мене так, як Тибурцій любить своїх дітей.

Розділ V

МІЖ "СІРИМ КАМІННЯМ"

Минуло ще кілька днів. Членів "поганого товариства" не було видно в місті, і я даремно вештався, нудьгуючи, по вулицях, чекаючи їхньої появи, щоб бігти на гору. Я зовсім занудьгував, бо не бачити Валека і Марусю стало вже для мене великою втратою. Та от коли якось я йшов, похнюпивши голову, курною вулицею, Валек раптом поклав мені на плече руку.

– Чого ти перестав до нас ходити? – спитав він.

– Я боявся… Ваших не видно в місті.

– А-а… Я не здогадався сказати тобі: наших нема, приходь… А я подумав зовсім інше…

– А що?

– Подумав, що тобі уже набридло.

– Ні, ні!.. Я, брат, зараз прибіжу, – поспішив я, – навіть і яблука зі мною.

При згадці про яблука Валек швидко повернувся до мене, ніби хотів щось сказати, але не сказав нічого, а тільки глянув на мене дивним поглядом.

– Нічого, нічого! – відмахнувся він, бачачи, що я дивлюся на нього вичікуючи. – Йди просто на гору, а я тут ще зайду кудись – справа є. Я тебе дожену на дорозі.

Я пішов тихо і часто оглядався, чекаючи, що Валек мене дожене; проте я встиг зійти на гору і підійшов до каплиці, а його все не було! Я зупинився не розуміючи: перед очима було лише кладовище, пустинне, тихе, без будь-яких ознак людського життя – тільки горобці цвірінчали на волі та густі кущі черемхи, козолисту та бузку, тулячися до південної стіни каплиці, про щось тихо шепотілися густим темним листям.

Я озирнувся навкруги. Куди ж мені тепер іти? Очевидячки, треба дочекатися Валека. А поки що я ходив між могилами, знічев'я приглядаючись до них і намагаючись розібрати стерті написи на порослих мохом могильних каменях. Тиняючись отак від могили до могили, я набрів на просторий напівзруйнований склеп. Дах його був скинутий або зірваний негодою і валявся тут же. Двері були забиті. З цікавості я приставив до стіни старий хрест і, вилізши по ньому, зазирнув усередину. Гробниця була порожня, тільки в середині підлоги було вроблено віконну раму зі склом, і крізь це скяо зяяла темна порожнеча підземелля.

Поки я розглядав гробницю, дивуючися чудному призначенню вікна, на гору прибіг захеканий та стомлений Валек. В руках у нього була велика булка, за пазухою щось випиналося, по обличчі стікали краплі поту.

– Ага! – гукнув він, помітивши мене. – Ось де ти! Якби Тибурцій тебе тут побачив, ото б розсердився! Ну, та тепер вже нема чого робити… Я знаю, ти хлопець хороший і нікому не розкажеш, як ми живемо. Ходімо до нас!

– Де ж це, далеко? – спитав я.

– А от побачиш. Йди за мною.

Він розсунув кущі козолисту та бузку і зник у зелені під стіною каплиці; я пішов туди за ним і опинився на невеличкому, твердо втоптаному майданчику, що зовсім ховався в зелені.

Між стовбурами черемхи побачив у землі досить великий отвір з земляними сходами, які вели вниз. Валек спустився туди, запрошуючи мене за собою, і за кілька секунд ми обидва опинилися в темряві, під землею. Узявши мою руку, Валек повів мене якимсь вузьким вогким коридором; круто звернувши праворуч, ми раптом увійшли в просторе підземелля.

Я зупинився біля входу, вражений небаченим видовиськом. Два струмені світла різко лилися згори, виділяючися смугами на темному тлі підземелля; світло це проходило в два вікна: одне – в підлозі склепу, друге, трохи далі, очевидно, було влаштоване так само; сонячне проміння проникало сюди не прямо, а спочатку відбивалося від стін старих гробниць; воно розливалося в вогкому повітрі підземелля, падало на кам'яні плити підлоги, відбивалося і наповнювало все підземелля тьмяними відблисками; стіни теж були складені з каміння. Високі широкі колони масивно здіймалися знизу і, розкинувши на всі сторони свої кам'яні дуги, міцно змикалися вгорі склепистою стелею. На підлозі в освітленому місці сиділо дві постаті. Старий, "професор", схиливши голову і щось бурмочучи про себе, колупав голкою в своєму лахмітті. Він не підвів навіть голови, коли ми зайшли в підземелля, і коли б не легкі рухи руки, то цю сіру постать можна було б вважати за кам'яну статую.

Під другим вікном сиділа з купкою квітів, перебираючи їх за своєю звичкою, Маруся. Струмінь світла падав на її біляву голівку, заливав її всю, але, незважаючи на це, вона неясно вирізнялася на тлі сірого каміння дивною і маленькою туманною плямочкою, що от-от розпливеться і зникне. Коли там, угорі, над землею, пробігали хмари, заступаючи сонячне світло, стіни підземелля поринали зовсім у темряві,

а потім знову виступали жорстким, холодним камінням, змикаючись міцними обіймами над крихітною постаттю дівчинки. Я мимоволі згадав слова Валека про "сірий камінь", що висмоктує з Марусі її радість, і почуття забобонного страху закралося в моє серце; мені здавалося, що я відчуваю на ній і на собі невидимий кам'яний погляд, пильний та пожадливий.

– Валек! – тихо зраділа Маруся, побачивши брата. Коли ж вона помітила мене, в її очах блиснув живий вогник. Я віддав їй яблука, а Валек, розломивши булку, частину подав їй, а другу відніс "професорові". Бідолашний вчений байдуже прийняв цей дарунок і почав жувати, не припиняючи своєї справи. Я переступав з ноги на ногу і щулився, почуваючи, ніби мене давить це сіре склепіння.

– Ходімо... ходімо звідси! – смикнув я Валека. – Відведи її...

– Ходімо, Марусю, нагору, – покликав Валек сестру.

І ми втрьох піднялися з підземелля. Валек був ще сумніший і мовчазніший, ніж звичайно.

– Ти в місті лишився для того, щоб купити булок? – спитав я у нього.

– Купити? – усміхнувся Валек. – Звідки ж у мене гроші?

– Так як же? Ти випрохав?

– Еге ж, випрохаєш!.. Хто ж мені дасть? Ні, брат, я потяг їх з лотка єврейки Сури на базарі! Вона не помітила.

Він сказав це звичайним тоном, лежачи врозтяжку, заклавши під голову руки. Я підвівся на лікті і подивився на нього.

– Ти, значить, украв?

– Еге ж!

Я знову відкинувся на траву, і з хвилину ми пролежали мовчки.

– Красти недобре, – вимовив я потім в сумній роздумливості.

– Наші всі пішли. Маруся плакала, бо вона була голодна.

– Так, голодна! – з жалісною простодушністю повторила дівчинка.

Я не знав ще, що таке голод, але з останніми словами дівчинки у мене щось перевернулося в грудях, і я подивився на своїх друзів, ніби побачив їх уперше. Валек, як і раніше, лежав на траві і замислено стежив за шулікою, що ширяв у небі. Коли я глянув на Марусю, яка обома руками тримала шматок булки, у мене защеміло серце.

– Чому ж, – спитав я з зусиллям, – чому ти не сказав про це мені?

– Я й хотів сказати, а потім роздумав, адже у тебе своїх грошей нема.

– Ну так що ж? Я взяв би булок з дому.

– Як, потихеньку?

– Т-так.

– Значить, і ти б теж украв.

– Я… у свого батька.

– Це ще гірше! – з певністю сказав Валек. – Я ніколи не краду у свого батька.

– Ну так я б попрохав… Мені б дали.

– Ну, може, й дали б раз, – де ж напастися на всіх жебраків?

– А ви хіба… жебраки? – спитав я упалим голосом.

– Жебраки! – похмуро відрізав Валек.

Я замовк і за кілька хвилин почав прощатися.

– Ти вже йдеш? – спитав Валек.

– Так, іду.

Я пішов, бо не міг уже в цей день гратися з моїми друзями безтурботно, як раніше. Чиста дитяча приязнь моя якось затьмарилася. Хоча любов моя до Валека і Марусі не послабшала, але до неї приєднався ще гострий струмінь жалю, що доходив до сердечного болю. Вдома я рано ліг у ліжко. Уткнувшися в подушку, я гірко плакав, поки міцний сон прогнав своїм повівом моє глибоке горе.

Розділ VI

НА СЦЕНУ З'ЯВЛЯЄТЬСЯ ПАН ТИБУРЦІЙ

– Добридень! А я вже думав, що ти не прийдеш більше, – так зустрів мене Валек, коли я другого дня знову з'явився на горі.

Я зрозумів, чому він сказав це.

– Ні, я… я завжди ходитиму до вас, – відповів я рішуче, щоб раз назавжди покінчити з цим питанням.

Валек помітно повеселішав, і обидва ми почули себе вільніше.

– Ну що? А де ж ваші? – спитав я. – Все ще не повернулись?

– Ще ні. Чорти їх знають, де вони запропастилися.

Ми весело заходилися споруджувати хитромудру пастку для горобців, для якої я приніс ниток. Нитку ми дали в руки Марусі, і, коли необережний горобець, спокушений зерном, безтурботно стрибав у пастку, Маруся смикала нитку, покришка захляпувала пташку, яку ми потім випускали.

Тим часом опівдні небо насупилося, насунула темна хмара, і під веселий гуркіт грому зашуміла злива. Спочатку мені дуже не хотілося спускатися в підземелля, а потім, згадавши, що Валек і Маруся живуть там постійно, я переміг неприємне почуття і пішов туди разом з ними. У підземеллі було темно й тихо, але чути було, як угорі перекочувався гучний гуркіт грози, ніби хтось їздив там на величезному возі бруківкою.

За кілька хвилин я призвичаївся до підземелля, і ми весело прислухалися, як земля приймала широкі потоки зливи; гомін, сплески і часті розкоти настроювали наші нерви, викликали пожвавлення, що вимагало виходу.

– Давайте грати в піжмурки, – запропонував я.

Мені зав'язали очі; Маруся дзвеніла слабкими переливами свого жалісного сміху і ляпала по кам'яній підлозі непроворними ніжками, а я вдавав, що не можу спіймати її, як раптом наштовхнувся на чиюсь мокру постать і в ту ж хвилину почув, що хтось схопив мене за ногу. Міцна

рука підняла мене з підлоги, і я повис у повітрі додолу головою. Пов'язка з очей моїх впала.

Тибурцій, мокрий і лютий, ще страшніший від того, що я дивився на нього знизу, тримав мене за ногу і дико повертав очима.

– Це ще що, га? – суворо питав він, дивлячись на Валека. – Ви тут, я бачу, весело проводите час… Завели приємну компанію…

– Пустіть мене! – сипів я, дивуючися, що і в такому незвичному становищі я все-таки можу розмовляти, але рука Тибурція ще міцніше стисла мою ногу.

– Відповідай! – звернувся він знову грізно до Валека, який в цьому скрутному становищі стояв, засунувши в рота два пальці, начебто на доказ того, що відповідати йому рішуче нема чого.

Я помітив лише, що він з великим співчуттям стежив за моєю нещасною постаттю, що хилиталась, наче маятник, у повітрі.

Пан Тибурцій підняв мене і глянув в обличчя.

– Еге-ге! Пан суддя, якщо мене не обманюють очі… Навіщо це ви зводили завітати сюди?

– Пусти! – вимовив я уперто. – Зараз же відпусти! – І при цьому я зробив інстинктивний рух, ніби збираючися тупнути ногою, але від цього тільки заборсався в повітрі. Тибурцій зареготав.

– Ого-го! Пан суддя зволять сердитися… Ну, та ти мене ще не знаєш. Я – Тибурцій. Я ось повішу тебе над вогником і засмажу, як порося.

Розпачливий вигляд Валека ніби підтверджував думку про можливість такого сумного кінця. На щастя, на визволення наспіла Маруся.

– Не бійся, Васю, не бійся! – підбадьорила вона мене, підійшовши до самих ніг Тибурція. – Він ніколи не смажить хлопчиків на вогні… Це неправда!

Тибурцій швидким рухом повернув мене і поставив на ноги; при цьому я трохи не впав, бо в мене закрутилася голова, але він підтримав мене рукою і потім, сівши на дерев'яний оцупок, поставив мене між колін.

– І як це ти сюди потрапив? – продовжував він допитувати. – Чи давно?.. Кажи ти! – звернувся він до Валека, бо я нічого не відповів.

– Давно, – відповів той.

– А як давно?

– Днів з шість.

Здалося, ця відповідь дала панові Тибурцію деяке задоволення.

– Ого, шість днів! – промовив він, повертаючи мене обличчям до себе. – Шість днів – багато часу. І ти й досі нікому ще не розбазікав, куди ходиш?

– Нікому.

– Правда?

– Нікому, – повторив я.

– Похвально!.. Можна сподіватися, що не розбазікаєш і надалі. А втім, я завжди вважав тебе за порядного хлопця, стріваючи на вулиці. Справжній "вуличник", хоча й "суддя"... А нас судитимеш? Скажи!

Він говорив досить добродушно, але я все-таки почував себе дуже ображеним і тому відповів сердито:

– Я зовсім не суддя. Я – Вася.

– Одне одному не заважає, і Вася теж може бути суддею – не тепер, так потім... Це вже, брат, так ведеться здавна. От бачиш: я – Тибурцій, а він – Валек. Я – жебрак, і він – жебрак! Я, якщо вже казати одверто, краду, і він крастиме. А твій батько мене судить, – ну, і ти коли-небудь судитимеш... ось його!

– Не судитиму Валека, – заперечив я похмуро. – Неправда!

– Він не судитиме, – насупилася і Маруся, переконливо відхиляючи від мене жахливу підозру.

Дівчинка довірливо притулилась до ніг цієї потвори, а він ласкаво пригладив жилавою рукою її біляве волосся.

– Ну, цього ти наперед не кажи, – сказала чудна людина, звертаючись до мене таким тоном, ніби вона розмовляла з дорослим. – Не кажи, друже!.. Кожному своє, кожен іде своєю стежкою, і хто знає... може, це й добре, що твоя стежка пролягла через нашу. Для тебе добре, тому що краще мати в грудях шматочок людського серця, ніж холодний камінь, – розумієш?

Я не розумів нічого, та все ж таки вп'явся очима в обличчя дивної людини, очі пана Тибурція пильно вдивлялися в мої.

– Не розумієш, звичайно, бо ти ще малий… Тому скажу тобі коротко: якщо колись доведеться тобі судити ось його, то згадай, що коли ви обидва були дурнями і гуляли разом, – то вже тоді ти йшов по дорозі в штанях і з добрим запасом харчів, а він біг своєю дорогою голодранцем і з порожнім пузом, а втім, – сказав він, різко змінюючи тон, – запам'ятай добре от що: коли ти прохопишся своєму судді або хоч птиці, яка пролітає повз тебе в полі, про те, що ти тут бачив, то не бути мені Тибурцієм Драбом, якщо я тебе не повішу на цей камінь за ноги і не зроблю з тебе копченого окосту. Це ти, сподіваюся, зрозумів?

– Я не скажу нікому… я… Можна мені знову прийти?

– Приходь, дозволяю… Але з умовою… Я вже сказав тобі відносно окосту. Пам'ятай!

Він відпустив мене, а сам розтягся із втомленим виглядом на довгій лаві, що стояла біля стінки.

– Візьми он там, – показав він Валекові на великий кошик, який він, увійшовши, залишив біля порога, – та розведи вогонь. Ми сьогодні варитимемо обід.

Це вже була не та людина, яка за хвилину до цього лякала мене, вирячивши очі, і не блазень, який розважав глядачів за подачки. Він порядкував як господар, голова родини, який повернувся з роботи і віддавав накази сім'ї.

Він здавався дуже втомленим. Одяг його був мокрий від дощу, уся постать виявляла важку втому.

Ми з Валеком жваво взялися до роботи. Валек запалив скалку, і ми пішли в темний коридор, що прилягав до підземелля. Там у кутку були звалені куски напівзотлілого дерева, уламки хрестів, старі дошки; з цього запасу ми взяли кілька кусків і, кинувши їх у камін, розвели

вогник. Потім Валек вже один умілими руками взявся за куховарство. За півгодини у каміні в горщику закипало якесь вариво, і, чекаючи, поки воно поспіє, Валек поставив на триногий, так-сяк збитий столик сковороду, на якій парували шматки смаженого м'яса. Тибурцій підвівся.

– Готово? – сказав він. – Ну й прекрасно. Сідай, малий, з нами – ти заробив свій обід... Пане вчителю, – гукнув він потім, звертаючись до "професора", – кидай голку, сідай до столу!

– Зараз, – вимовив тихим голосом "професор", здивувавши мене цією свідомою відповіддю.

Старий встромив голку в лахміття і байдуже, з тьмяним поглядом сів на один з дерев'яних оцупків, що заміняли в підземеллі стільці.

Марусю Тибурцій тримав на руках. Вона і Валек їли з жадністю, яка ясно вказувала, що м'ясна страва була для них небаченою розкішшю. Маруся обсмоктувала навіть свої засмальцьовані пальці. Тибурцій їв не кваплячись і, підкоряючись, очевидно, непереможній потребі говорити, повсякчас звертався до "професора" із своєю розмовою.

Бідний вчений виявляв при цьому дивовижну увагу і, схиливши голову, слухав усе з таким розумним виглядом, наче розумів кожне слово. Іноді навіть він виказував свою згоду кивком голови і тихим мимренням.

– Ось як небагато треба людині, – казав Тибурцій, – чи не правда? От ми й ситі, і тепер нам лишається тільки подякувати богові та клеванському ксьондзові...

– Ага, ага! – підтакував "професор".

– Ось ти підтакуєш, а сам не розумієш, до чого тут клеванський ксьондз, – адже я тебе знаю. А проте, коли б не було клеванського ксьондза, у нас не було б смаженини і ще дечого.

– Це вам дав клеванський ксьондз? – спитав я, згадавши раптом кругле, добродушне обличчя ксьондза, який бував у батька.

– У цього малого допитливий розум, – вів далі Тибурцій, звертаючись, як і раніше, до "професора". – Справді, його священство дав нам усе це, хоча ми у нього і не просили, і навіть, можливо, не лише його ліва рука не знала, що дає права, але й обидві руки не мали про це найменшого уявлення…

З цієї дивної та заплутаної мови я зрозумів лише, що засіб придбання був не зовсім звичайний, а тому не витримав і ще раз запитав:

– Як! Ви це взяли… самі?

– Малий не позбавлений проникливості,– як і раніше, вів далі Тибурцій. – Шкода тільки, що він не бачив ксьондза: черево у нього, як справжня сорокова діжа і, значить, обжерливість йому дуже шкодить. У той же час, ми всі тут страждаємо від того, що надмірно худі, а тому деяку кількість провізії не можемо вважати для себе зайвою… Чи не так я кажу?

– Ага, ага! – замислено промимрив "професор".

– Ну от! Цього разу ви висловили свою думку дуже доречно, а то вже я починав думати, що у цього малого розум жвавіший, ніж у деяких вчених… А втім, – звернувся він до мене, – ти ще дурний і багато чого не розумієш. А ось вона розуміє. Скажи, моя Марусю, чи добре я зробив, що приніс тобі смаженю?

– Добре! – відповіла дівчинка, злегка блиснувши бірюзовими оченятами. – Маня була голодна.

Надвечір цього дня я із затуманеною головою задумливо повертався до себе. Дивні розмови Тибурція на жодну хвилину не захитали в мене переконання, що "красти недобре". Навпаки, хворобливе почуття, яке я мав раніше, ще збільшилося. Жебраки, злодії… у них нема дому!.. Від людей я давно вже знав, що з усім цим поєднується презирство. Я навіть відчував, як з глибини моєї душі підводиться гіркота презирства до моїх маленьких друзів, але я інстинктивно захищав мою приязнь від цієї гіркоти. І наслідок – жаль до Валека і до Марусі збільшився та загострився, але прихильність не зникла. Переконання, що "красти недобре", лишилося. Та коли уява моя малювала жваве личко моєї приятельки, яка обсмоктувала свої засмальцьовані пальчики, я радів її радістю і радістю Валека.

У темній алеї саду я ненароком натрапив на батька. Він, як звичайно, похмуро ходив з кінця в кінець із звичним, дивним, начебто затуманеним поглядом. Коли я опинився біля нього, він узяв мене за плече:

– Відкіля це?

– Я… гуляв…

Він пильно глянув на мене, хотів щось сказати, але погляд його знову затьмарився, і, махнувши рукою, він пішов по алеї. Мені здається, що я й тоді розумів значення цього жесту.

"А, байдуже. Ті вже нема!.."

Я збрехав ледве чи не вперше в житті.

Я завжди боявся батька, а тепер і поготів. Тепер я носив у собі цілий світ неясних питань та почуттів. Чи міг він зрозуміти мене? Чи міг я зізнатися йому в чомусь, не зраджуючи своїх друзів? Я тремтів при думці, що батько дізнається коли-небудь про моє знайомство з "поганим товариством", але зрадити Валека і Марусю я був неспроможний. Якби я зрадив їх, порушив слово, що дав, то не міг би при зустрічі підвести на них очей від сорому.

Розділ VII

ВОСЕНИ

Надходила осінь. Були жнива; листя на деревах жовкло. Разом з тим наша Маруся почала хворіти.

Вона ні на що не скаржилася, тільки все худла: личко її все блідло й блідло, очі потемнішали, стали великими, повіки підіймалися важко.

Тепер я міг приходити на гору, незважаючи на те, що члени "поганого товариства" були дома. Я зовсім звик до них і став на горі своєю людиною. Підозрілі молоді люди робили мені з берестка луки та самостріли; високий юнкер з червоним носом крутив мене в повітрі, як тріску, привчаючи до гімнастики. Тільки "професор", як завжди, був заглиблений в свої складні міркування.

Усі ці люди мешкали окремо від Тибурція, який займав з "сім'єю" описане вище підземелля.

Осінь все більше набирала своїх прав. Небо частіше вкривалося хмарами, все навколо тануло в туманних присмерках, і потоки дощу шумно лилися на землю, відгукуючись одноманітним і сумним гулом у підземеллях. Мені було дуже важко вириватися з дому в таку негоду; а втім, я намагався піти, тільки непомітно. Коли ж повертався додому ввесь мокрий, то сам розвішував одяг проти каміна, смирненько лягав

спати і філософськи мовчав під цілим градом докорів, що лилися на мене з вуст няньок та служниць.

Щоразу, приходячи до своїх друзів, я помічав, що Маруся все більше хиріє. Тепер вона зовсім вже не виходила на повітря, і сірий камінь – темне мовчазне страховище підземелля – продовжував безперервно свою страшну роботу, висмоктуючи життя з маленького тільця. Дівчинка здебільшого лежала в"постелі, а ми з Валеком намагалися з усієї сили розважити її й потішити, щоб викликати тихі переливи її слабенького сміху.

Тепер, коли я остаточно зжився з "поганим товариством", сумна усмішка Марусі була для мене майже такою ж дорогою, як усмішка сестри, але тут ніхто й ніколи не закидав мені мою зіпсованість; тут не було бурчливої няньки, тут я був потрібний – я відчував, що моя поява завжди викликає рум'янець радості на щоках дівчинки. Валек обнімав мене, як брата, і навіть Тибурцій часом дивився на нас трьох якимись дивними очима, в яких щось мерехтіло, наче сльоза.

На деякий час небо знову прояснилося, зникли хмари, і над просохлою землею, востаннє перед зимою, засяяли сонячні дні. Ми щодня виносили Марусю нагору, і тут вона немов оживала; дівчинка дивилася навколо широко розкритими очима, на щоках жеврів рум'янець; здавалося, вітер, що обдував її своїми свіжими помахами, повертав їй частинку життя, вкраденого сірим камінням підземелля. Але це тривало недовго...

Тим часом над моєю головою також стали збиратися хмари. Якось, коли я, як звичайно, вранці проходив алеями садка, я побачив на одній з них батька, а поруч з ним старого Януша. Старий улесливо вклонявся і щось говорив, а батько стояв з похмурим виглядом, і на його чолі різко відзначалася зморшка нетерплячого гніву. Нарешті він простяг руку, наче відсторонюючи Януша з свого шляху, і мовив:

– Ідіть собі! Ви просто старий плетун!

Старий якось заморгав і, тримаючи шапку в руках, знову забіг наперед і загородив батькові дорогу. Очі батька гнівно блиснули. Януш говорив тихо, і слів його не було чути, проте уривчасті фрази батька долітали ясно, падаючи ніби удари нагайки.

– Не вірю жодному слову… Що вам треба від цих людей? Де докази?.. Словесних доносів я не слухаю, а письмовий ви повинні довести… Мовчати! Це вже моя справа… Не бажаю й слухати.

Нарешті він так рішуче відсторонив Януша, що той більше не насмів набридати йому; батько звернув у бічну алею, а я побіг до хвіртки.

Я дуже не полюбляв цього старого пугача, і тепер серце моє здригнулося від передчуття. Я зрозумів, що підслухана розмова стосується моїх друзів і, можливо, також і мене. Тибурцій, якому я розповів про цей випадок, жахливо скривився:

– У-ух, малий, яка неприємна новина!.. О клята стара гієна!

– Батько його прогнав! – сказав я, щоб утішити Тибурція.

– Твій батько, малий, найкращий суддя на світі. У нього є серце; він багато знає… Можливо, він вже знає все, що може сказати йому Януш, але він мовчить; він не вважає за потрібне цькувати старого беззубого звіра в його останньому барлозі… Але, малий, як би тобі пояснити це? Твій батько служить панові, ім'я якого – закон. У нього є очі і серце лише до того часу, поки закон спить собі на полицях; коли ж цей пан зійде звідти і скаже батькові: "Ану-бо, суддя, чи не взятися нам за Тибурція Драба, або як там його звуть?" І з тієї миті суддя одразу зачиняє своє серце ключем, і тоді у судді такі тверді лапи, що швидше світ повернеться в інший бік, ніж пан Тибурцій вивернеться з його рук… Розумієш ти, малий?.. Усе моє лихо в тому, що з законом вийшла в мене

колись уже давно сутичка… себто, розумієш, несподівана сварка… Ох, малий, це була дуже велика сварка!

При цих словах Тибурцій встав, узяв на руки Марусю і, відійшовши з нею в найдальший куток, почав цілувати її, пригортаючись своєю потворною головою до її маленьких грудей. Я лишився на місці і довго стояв не рухаючись, під враженням дивних слів дивної людини.

Незважаючи на мудровані і незрозумілі звороти, я чудово схопив суть того, що казав про батька Тибурцій, і постать батька в моїй уяві ще виросла, набула ореолу грізної, але симпатичної сили і навіть якоїсь величності, але разом з тим посилювалося і інше, гірке почуття…

"Ось він який, – думав я. – Та, проте, він мене не любить".

Розділ VIII

ЛЯЛЬКА

Ясні дні минули, і Марусі знову погіршало. Хоч що ми вигадували, аби розважити її, вона однаково дивилася байдуже своїми великими, потемнілими й нерухомими очима, і ми давно вже не чули її сміху. Я почав носити в підземелля свої іграшки, але й вони розважали дівчинку лише на короткий час. Тоді я вирішив звернутися до своєї сестри Соні.

У Соні була велика лялька з яскраво розмальованим обличчям і розкішним лляним волоссям – подарунок покійної мами. На цю ляльку я покладав великі надії і тому, відкликавши сестру в бічну алейку саду, попросив дати мені тимчасово цю ляльку… Я так переконливо просив її про це, так жваво змалював їй бідну, хвору дівчинку, у якої ніколи не було своїх іграшок, що Соня, яка спочатку міцно пригортала ляльку до себе, віддала мені її і обіцяла протягом двох-трьох днів гратися іншими іграшками, нічого не згадуючи про ляльку.

Враження від цієї нарядної фаянсової панночки на нашу хвору перевищило всі мої сподівання. Маруся, яка в'янула, немов квітка восени, здавалося, раптом знову ожила. Вона так міцно обнімала, так дзвінко сміялася, розмовляючи з своєю новою знайомою!.. Маленька лялька зробила майже чудо: Маруся давно вже не вставала з постелі, а тепер почала ходити, водячи за собою свою біляву доньку, і часом бігала, як і раніше, ляпаючи по підлозі слабими ніжками.

Зате я через що ляльку зазнав дуже багато тривожних хвилин. Насамперед, коли я ніс її за пазухою, прямуючи з нею на гору, по дорозі мені трапився старий Януш, який довго проводжав мене очима та хитав головою. Потім днів за два старенька няня помітила пропажу і почала нишпорити по кутках, скрізь розшукуючи ляльку. Соня намагалася вгимувати її, але своїми наївними запевненнями, що їй лялька не потрібна, що лялька пішла гуляти, швидко повернеться, тільки викликили сумніви у служниці і породжувала підозру, що тут не проста пропажа.

Батько нічого що не знав, ало до нього приходив Януш і щось говорив. Батько з ще дужчим гнівом прогнав його; проте н топ же день батько зупинив мене на дорозі до садопої хиіртки і наказав залишитися доми. Другого дня повторилося те ж саме, і лише через чотири дні я встав рано-вранці і махнув через паркіш, поїси батько ще спав.

На горі справи були погані. Маруся знову лежала, і їй стало ще гірше: обличчя її горіло дивним рум'янцем, біляве волосся розкидалося по подушці; вона нікого не пізнавала. Поряд з нею лежала бідолашна лялька з рожевими щоками й дурними блискучими очима.

Я сказав Валекові про свої побоювання, і ми вирішили, що ляльку треба віднести назад, тим більше, що Маруся цього й не помітить. Але ми помилилися: тільки-но я взяв ляльку з рук дівчинки, яка лежала непритомна, вона відкрила очі, подивилася тьмяним поглядом,! ніби не бачачи мене перед собою, не усвідомлюючи, що з нею робиться, раптом заплакала тихо-тихо, але разом з тим так жалісно, і на змарнілому личку

її майнув вираз такого глибокого горя, що я відразу перелякано поклав ляльку назад. Дівчинка усміхнулася, притиснула ляльку до себе й заспокоїлася. Я зрозумів, що хотів відняти у мого маленького друга першу і останню радість у її недовгому житті.

Валек несміливо подивився на мене.

– Як же тепер буде? – спитав він сумно.

Тибурцій, сидячи на лаві з сумно похнюпленою головою, також дивився на мене запитливо. Тому я постарався, по можливості, надати собі безжурного вигляду і сказав:

– Нічого! Нянька, напевне, вже забула.

Та стара не забула. Коли я цього разу повертався додому, коло хвіртки мені знову стрівся Януш. Соню я застав з заплаканими очима, а нянька кинула на мене сердитий гнітючий погляд і щось шамкотіла беззубим ротом.

Батько спитав мене, куди я ходив, і, вислухавши уважно звичайну відповідь, обмежився тим, що повторив мені наказ – ні в якому разі не виходити з дому без його дозволу. Наказ був категоричний і дуже рішучий: не послухатися його я не смів, але й не насмілювався також звернутися до нього по дозвіл.

Минуло чотири нудні дні. Я сумно блукав по саду і з тугою поглядав у бік гори, чекаючи, крім того, грози, яка збиралася над моєю головою. Що буде, я не знав, але на серці в мене було важко. За все моє життя мене ніхто ще не карав: батько мене не тільки пальцем не торкав, а й жодного різкого слова я ніколи від нього не чув. Тепер мене гнітило важке передчуття.

Нарешті мене покликали до батька, в його кабінет. Я ввійшов і несміливо спинився коло порога. У вікно заглядало сумне осіннє сонце. Батько сидів у своєму кріслі перед портретом матері і не повертався до мене. Я чув тривожний стукіт власного серця.

Нарешті він повернувся. Я підвів очі і відразу ж спустив їх додолу. Обличчя батька здалося мені страшним. Минуло з півхвилини, і протягом цього часу я почував на собі важкий і непорушний, гнітючий погляд.

– Ти взяв у сестри ляльку?

Ці слова упали раптом на мене так виразно й гостро, що я здригнувся.

– Так, – відповів я тихо.

– А знаєш ти, що це – подарунок матері, який ти мусиш шанувати як святиню?.. Ти украв її?..

– Ні,– сказав я, підводячи голову.

– Як ні? – скрикнув раптом батько, відштовхуючи крісло. – Ти украв її і відніс… Кому ти відніс її? Кажи!

Він швидко підійшов до мене і поклав мені на плече важку руку. Я з зусиллям підвів голову і глянув угору. Батькове обличчя було бліде. Я ввесь зіщулився.

– Ну, чого ж ти?.. Кажи! – і рука його ще дужче стисла моє плече.

– Н-не скажу! – відповів я тихо.

– Ні, скажеш! – відрубав батько, і в голосі його пролунала погроза.

– Не скажу, – прошепотів я ще тихше.

– Скажеш, скажеш!

Він повторював це слово придушеним голосом, наче воно виривалося у нього з болем та зусиллям. Я відчував, як тремтить його рука, і все нижче схиляв голову; сльози одна по одній капали з моїх очей на підлогу, та я все повторював ледь чутно:

– Ні, не скажу… ніколи, ніколи не скажу вам… Нізащо!

Цієї хвилини в мені виявився син мого батька. Він не добився б від мене іншої відповіді найстрашнішими муками. У моїх грудях назустріч його погрозам здіймалось усвідомлене зневажене почуття дитини, яку покинули, і якась жагуча любов до тих, хто приголубив мене там, у старій каплиці.

Батько важко зітхнув. Я зіщулився ще дужче, гіркі сльози пекли мої щоки. Я чекав.

Я знав, що він страшенно запальний, що цієї хвилини він шаленіє. Що він зробить зі мною? Але мені тепер здається, що я боявся не цього… Навіть цієї страшної хвилини я любив батька і разом з тим почував, що він зараз своїм шаленим насиллям розіб'є мою любов вщент. Тепер я зовсім перестав боятися. Здається, я чекав і жадав, щоб катастрофа нарешті вибухнула… Якщо так… нехай… тим краще – так, тим краще.

Батько знову важко зітхнув. Чи опанував він сам цією несамовитістю, що охопила його, я й досі не знаю. Але в цю критичну хвилину за відчиненим вікном пролунав раптом різкий голос Тибурція:

– Еге-ге!.. Мій бідний маленький друг…
"Тибурцій прийшов!" – майнуло в моїй голові, але навіть почувши, як затремтіла рука батька на моєму плечі, я не уявляв собі, щоб поява

Тибурція або ще якісь зовнішні обставини могли постати між мною і батьком, могли відхилити те, що я вважав неминучим.

У той час Тибурцій швидко відчинив вхідні двері і, зупинившись на порозі, в одну мить оглянув нас обох своїми гострими, рисячими очима.

– Ге-ге! Бачу молодого друга у дуже прикрому становищі.

Батько зустрів його суворим і здивованим поглядом, але Тибурцій витримав той погляд спокійно. Тепер Тибурцій був серйозний, не кривив обличчя, очі його дивилися особливо сумно.

– Пане суддя! – заговорив він м'яко. – Ви людина справедлива… відпустіть дитину! Малий був у "поганому товаристві", але бачить бог, він не зробив нічого поганого, а якщо його серце лежить до моїх обідраних бідолах, то, клянусь, краще накажіть мене повісити, але я не дозволю, щоб хлопчик потерпів через це. Ось твоя лялька, малий…

Він розв'язав вузлик і вийняв звідти ляльку. Рука батька, що стискала моє плече, ослабла. На обличчі з'явився подив.

– Що це значить? – спитав він нарешті.

– Відпустіть хлопчика, – повторив Тибурцій, і його широка рука любовно погладила мою похилену голову. – Ви нічого не дізнаєтеся від нього погрозами, а проте, я охоче розповім вам усе, що ви хочете знати… Вийдімо, пане суддя, до іншої кімнати.

Батько, дивлячись на Тибурція здивованими очима, послухався. Обидва вони вийшли, а я лишився пригнічений почуттями, що переповнювали моє серце. Цієї хвилини я нічого не міг усвідомити. Був лише маленький хлопчик, в серці якого сколихнули два різних почуття: гнів і любов, так сильно, що це серце скаламутилося. Цей хлопчик був я,

і мені самого себе було немовбито шкода. Та ще були два голоси, неясні, але жваві, що лунали за дверима…

Я все ще стояв непорушно, коли двері з кабінету відчинилися і увійшли обидва співбесідники. Я знову почув на своїй голові чиюсь руку і здригнувся. То рука батька ніжно гладила моє волосся.

Тибурцій взяв мене на руки і посадив у присутності батька до себе на коліна.

– Приходь до нас, – сказав він, – батько тебе відпустив попрощатися із моєю дівчинкою. Вона… вона вмерла.

Голос Тибурція затремтів, він чудно заморгав очима, але відразу встав, поставив мене на підлогу, випростався і швидко пішов з кімнати.

Я запитливо підвів очі на батька. Тепер переді мною стояла інша людина, та саме в цій людині я знайшов щось рідне, чого даремно шукав раніше. Він дивився на мене своїм звичайним замисленим поглядом, але тепер у цьому погляді видно було відтінок здивування і нібито запитання. Здавалось, буря, яка тільки-но пронеслася над нами обома, розвіяла важкий туман, що навис над душею батька. І батько лише тепер почав пізнавати в мені знайомі риси свого рідного сина.

Я довірливо взяв його руку і сказав:

– Адже я не украв… Соня сама дала мені тимчасово.

– Та-ак, – відповів він задумливо, – я знаю… Я винний перед тобою, хлопчику, і ти постараєшся коли-небудь забути про це, правда?

Я хутко схопив його руку й почав цілувати. Я знав, що тепер ніколи вже він не буде дивитися на мене тими страшними очима, якими

дивився кілька хвилин тому, і так довго стримувана любов линула цілим потоком в моє серце. Тепер я його вже не боявся.

– Ти відпустиш мене тепер на гору? – спитав я, згадавши раптом запрошення Тибурція.

– Та-ак… Іди, іди, хлопчику, попрощайся! – ласкаво промовив він, все ще з відтінком подиву в голосі. Та, проте, почекай… будь ласка, хлопчику, зажди трохи.

Він пішов у свою спальню і через хвилину, вийшовши звідти, сунув мені в руку кілька папірців.

– Передай це… Тибурцію. Скажи, що я ласкаво прошу його… зрозумів?.. Ласкаво прошу взяти ці гроші… від тебе… Ти зрозумів?.. Та ще скажи, якщо він знає одного тут… Федоровича, то нехай скаже, що цьому Федоровичу краще піти з нашого міста… Тепер іди, хлопчику, іди швидше!..

Я наздогнав Тибурція вже на горі, захекавшись, нескладно виконав доручення батька.

– Ласкаво просить… батько… – і я почав совати йому в руку передані батьком гроші.

Я не дивився йому в обличчя. Гроші він узяв і похмуро вислухав дальше доручення щодо Федоровича.

У підземеллі, в темному кутку, на лаві лежала Маруся. Слово "смерть" не має ще зрозумілого значення для дитини, і гіркі сльози лише тепер, коли я побачив це бездушне тільце, стиснули мені горло. Моя маленька приятелька лежала серйозна і сумна, з зажуреним витягнутим личком. Закриті очі трохи запали і ще дужче відтінилися синявою. Ротик трохи розкрився з виразом дитячої туги. Маруся наче

відповідала цією гримаскою на наші сльози. "Професор" стояв у головах і байдужливо хитав головою. Хтось у кутку стукав сокирою, готуючи труну з старих дощок, зірваних з даху каплиці. Марусю убирали осінніми квітами. Валек спав у кутку, здригаючись уві сні всім тілом, і час від часу нервово схлипував.

ЗАКІНЧЕННЯ

Незабаром після описаних подій члени "поганого товариства" розвіялись у різні сторони. Тибурцій і Валек зовсім несподівано зникли, і ніхто не міг сказати, куди вони подались тепер, як ніхто не знає, звідки вони прийшли в наше місто.

Стара каплиця дуже потерпіла від часу. Спочатку у неї провалився дах, продавивши стелю підземелля. Потім навколо каплиці почали утворюватися обвали, і вона зробилася ще похмурішою; ще голосніше виють в ній пугачі, а вогні на могилах темними осінніми ночами спалахують синім зловісним світлом.

Тільки одна могила, обгороджена парканчиком, щовесни зеленіла свіжим дерном, рясніла квітами. Ми з Сонею, а іноді навіть з батьком, відвідували цю могилу; ми любили сидіти на ній у затінку лопотливої берези, проти міста, що тихо виблискувало в тумані. Тут ми з сестрою разом читали, думали, ділилися своїми першими молодими думками, першими планами крилатої і чесної юності.

Коли ж надійшов час і нам залишити тихе рідне місто, тут же, в останній день, ми обоє, сповнені життя і надії, виголошували над маленькою могилкою свої обітниці.